

М. Сібільов, член-кореспондент
АПрН України

Договірне зобов'язання та його виконання

Легальне визначення зобов'язання чинний Цивільний кодекс 1963 р. містить в ст. 151. В силу зобов'язання одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію, як от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Дослідники звертали увагу на те, що таке поняття зобов'язання має, на їх думку, занадто загальний характер, дає можливість підвести під нього будь-яке відносне правовідношення і створює привід для твердження про те, що зобов'язання начебто не цивільно-правове, а міжгалузеве поняття, що використовується в різних галузях права¹. При цьому вони піддавали критиці думки тих², хто стверджував про можливість існування трудових, фінансових, управлінських, господарських, внутрішньогосподарських та інших зобов'язань, і звертали увагу на те, що зобов'язання опосередковують процес саме товарного переміщення (оборот) матеріальних благ від однієї особи до іншої.

Тут треба підкреслити, що погляд на зобов'язання як на міжгалузеву категорію (поняття) виник ще в умовах існування єдиного радянського соціалістичного права, що було суцільно опубліченим. Саме тому зазначена дискусія мала на той час певною мірою абстрактний характер. Безумовно, легальне визначення зобов'язання в ЦК було не підставою, а лише одним із приводів до дискусії, викликаній різними поглядами науковців щодо системи права і законодавства, чин-

¹ Див.: Гражданское право: Учебник. – 3-е изд. / Под ред. А.П. Сергеева и Ю.К. Толстого. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 484.

² Див.: *Танчук И. А., Ефимочкин В. П., Абова Т. Е.* Хозяйственные обязательства. – М., 1970. – С. 17; Теоретические проблемы хозяйственного права / Под ред. В. В. Лаптева. – М., 1975. – С. 202.

ників, що їх обумовлюють, та місця в них так званого господарського права.

По суті ж зазначене легальне визначення зобов'язання видається цілком прийнятним, оскільки, з одного боку, воно містить усі ознаки цього правового явища і ні в кого не може виникати сумнів щодо його галузевої належності хоча б через те, що це визначення є невід'ємною частиною ЦК, а з іншого — надає можливість у межах цивільних правовідносин відобразити особливості зобов'язань саме як їх специфічного виду (їх майновий та відносний характер, покликаність боржника до активних дій, можливість уповноваженого суб'єкта (кредитора) вимагати певної поведінки від зобов'язаного суб'єкта (боржника)¹.

Невипадково, саме спираючись на це легальне визначення зобов'язання, дослідники² формулювали різні за змістом доктринальні визначення цивільно-правових зобов'язань. Отже, головне призначення легального визначення зобов'язання в ЦК полягає в закріпленні на законодавчому (нормативному) рівні специфічних рис зобов'язального правовідношення з метою відмежування його від інших видів цивільних правовідносин. Ось чому новий Цивільний кодекс України³ у ст. 509 містить легальне визначення цивільно-правового зобов'язання, яке за змістом збігається з визначенням, вміщеним у ст. 151 ЦК 1963 р. Ці визначення надають можливість не обмежувати в сучасних умовах право вимоги кредитора діями лише майнового характеру. Обґрунтування в радянські часи неможливості існування зобов'язань немайнового характеру⁴ було, на нашу думку, пов'язане з недооцінкою ролі немайнових прав (благ). До речі, слід визначити, що і тоді І. Новицький вважав, що змістом зобов'язання може бути право вимоги здійснення будь-якої правомірної дії, яка заслуговує на захист, підкреслюючи при цьому, що ніколи норми цивільних кодексів або інших актів цивільного законодавства не обмежу-

¹ Детальніше про це див.: Цивільне право України: Підручник. — Кн. 1 / За ред. О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової. — К., 2002. — С. 609–610.

² Див.: *Иоффе О. С.* Обязательственное право. — М., 1975. — С. 6; Гражданское право. — С. 484.

³ Див.: Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

⁴ Див.: *Иоффе О. С.* Вказ. праця. — С. 14–15.

вали змісту зобов'язання ознакою лише майнового характеру цього зобов'язання¹.

З розширенням та ускладненням змісту зобов'язань у сучасних умовах питання про їх галузеву належність набуває практичного значення.

Здавалося, що визнання об'єктивного характеру поділу права на приватне і публічне мало б своїм наслідком, зокрема, визнання і того, що кожна із зазначених сфер (супергалузей) права характеризується власним методом (диспозитивним чи імперативним), зумовленим своєрідним взаємовідношенням суб'єктів (їх рівністю чи підпорядкованістю одного з них іншому) та специфічним характером здійснення регулювання певних суспільних відносин (децентралізоване чи централізоване), власними правовими засобами та принципами, що у своїй сукупності і створюють відповідний тип регулювання зазначених відносин та правовий режим відповідно приватного і публічного права.

Розбіжність методів правового регулювання суспільних відносин у сферах приватного і публічного права робить принципово неможливим використання не властивих їм правових засобів. Ось чому саме сфері приватного права, яка характеризується децентралізованим регулюванням на диспозитивних засадах усіх особистих немайнових і майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників², притаманний такий правовий засіб, як зобов'язання.

Тим часом не тільки окремі дослідники продовжують розглядати зобов'язання як міжгалузеве поняття (один із механізмів, що використовується у різних галузях права)³, а й намітилися тенденції до використання правових засобів сфери приватного права в нормотворчій діяльності в сфері публічного права, зокрема у податковому законодавстві. Так, Закон України від 21 грудня 2000 р. «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими

¹ Див.: Новицкий И. Б., Луц Л. А. *Общее учение об обязательстве*. – М., 1950. – С. 56–60.

² Див.: Сибільов М. *Загальна характеристика сфери приватного права* // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 134.

³ Див.: *Хозяйственное право: Учебник* / Под ред. В. К. Мамутова. – К., 2002. – С. 561.

фондами» містить такі з них, як зобов'язання та застава. Слід вказати на те, що навіть фахівці в галузі публічного права відзначають неточність застосування терміна «зобов'язання» до податкових відносин, побудованих на принципах влади і підкорення. Більш точним, зазначає М. Кучерявенко, було б використання терміна «податковий обов'язок», який узагальнює всю систему обов'язків платника податків, пов'язаних зі сплатою податків і зборів¹. Що ж до наслідків такого використання правових засобів сфери приватного права, то вони можуть проявлятися у руйнівній законодавства, що діє у цій сфері².

Підставами виникнення цивільного зобов'язання можуть бути різні юридичні факти, відкритий перелік яких міститься у ст. 11 нового ЦК. З урахуванням того, що найбільш поширеною підставою виникнення зобов'язання є договір та виходячи з предмета цього дослідження, слід сформулювати доктринальне визначення договірної зобов'язання. При цьому базою для нього повинно бути легальне визначення зобов'язання, про яке вже йшлося. Оскільки доктринальне визначення договірної зобов'язання повинно відображати специфічні риси договору як юридичного факту і триваючого зобов'язального правовідношення, слід перш за все вказати на них. Але попередньо необхідно підкреслити, що договір — це юридичний факт сфери приватного права. Центральне місце договору як юридичного факту цивільного права В. Яковлев пов'язує з юридичною рівністю його суб'єктів, яка знаходить своє вираження в їх однопорядковій правоздатності. Саме вона обумовлює рівну можливість на прояв цими суб'єктами волевиявлення, спрямованого на встановлення правовідносин та визначення прав і обов'язків³.

Правочинна природа договору надала можливість дослідникам виявити такі ознаки договору як юридичного факту: наявність єдиного волевиявлення двох або більше осіб, що вира-

¹ Див.: Кучерявенко Н. П. Налоговое право: Учебник. — Х., 2001. — С. 242.

² Детальніше про це див.: Сибільов М. М. Наслідки використання правових засобів сфери приватного права при регулюванні публічно-правових відносин // Проблеми законності. — 2001. — Вип. 50. — С. 55–61.

³ Див.: Яковлев В. Ф. К проблеме гражданско-правового метода регулирования общественных отношений // Антология уральской цивилистики. 1925–1989. — М., 2001. — С. 371.

жає їх загальну волю; спрямованість спільних дій зазначених осіб на досягнення певних цивільно-правових результатів¹.

Договору як триваючому зобов'язальному правовідношенню властиві такі ознаки.

По-перше, договірне зобов'язання як різновид відносного правовідношення встановлює правовий зв'язок лише між його сторонами. Що ж стосується третьої особи, то зобов'язання не може створювати для неї обов'язку. Воно може породжувати для такої особи тільки право щодо боржника та (або) кредитора, і то лише у випадках, встановлених виключно договором. Саме таке правило міститься у ст. 511 нового ЦК. Причому питання про те, скористатися цим правом чи відмовитися від нього, вирішується самою третьою особою шляхом вільного волевиявлення.

Договірне зобов'язання не повинно зачіпати прав і законних інтересів осіб, які безпосередньо не причетні до договору².

По-друге, договірні зобов'язання передбачають здійснення боржником активних дій, спрямованих на виконання покладених на нього обов'язків. Отже, договірні зобов'язання — це зобов'язання з позитивним змістом. Окремі елементи негативно-го змісту в договірних зобов'язаннях не змінюють його позитивного змісту в цілому, і, як вірно відзначає Н. Кузнєцова, пасивна функція ніколи не вичерпує юридичного об'єкта зобов'язання, а зазвичай виступає як доповнення до позитивних дій³.

По-третє, як вже відзначалося, хоча договірні зобов'язання мають переважно майновий характер, оскільки їх головною метою є опосередкування відносин економічного обороту, немає ніяких перешкод для існування зобов'язань немайнового характеру. В сучасний період це повністю узгоджується з принципом свободи договору, закріпленим у ст. 627 нового ЦК, та сучасним поглядом на сутність і роль нематеріальних благ.

Усе зазначене дає можливість запропонувати таке визначення договірного зобов'язання.

Договірне зобов'язання — це відносне правовідношення між юридично рівними і майново самостійними особами, що виникає на підставі укладеного договору, який виражає їх за-

¹ Див.: Луць В. В. Вказ. праця. — С. 15; Богданов Е. В. Договор в сфере предпринимательства. — Х., 1997. — С. 5.

² Див.: Мозолин В. П., Фарнсворт Е. А. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции. — М., 1988. — С. 172.

³ Див.: Цивільне право України. — С. 610.

гальну волю на досягнення цивільно-правових результатів майнового чи немайнового характеру, настання яких відбувається у разі здійснення боржником певних активних дій, що відповідають праву вимоги кредитора і не зачіпають прав і законних інтересів третіх осіб, що не є учасниками зазначеного правовідношення.

Оскільки метою договірних зобов'язань є досягнення їх сторонами певних правових результатів, особливого значення набуває їх виконання.

Виконання зобов'язання — це вчинення кредитором і боржником дій, що становлять його предмет. Характеризуючи юридичну природу дій з виконанням зобов'язання, більшість дослідників вважають, що вони є нічим іншим, як правочинами через їх спрямованість на припинення зобов'язання¹, хоча в науці була висловлена і інша думка про те, що виконання зобов'язання — це не правочин, а юридичний вчинок, оскільки юридичний ефект настає при цьому незалежно від суб'єктивного моменту². Слід погодитися з критикою цієї позиції, тому що її прибічники зміщують мету та мотив правочину, оскільки поведінка боржника по виконанню зобов'язання завжди має цільову спрямованість незалежно від мотивів, якими при цьому він керується³.

При виконанні різноманітних договірних зобов'язань суб'єкти мусять керуватися загальними засадами, що йменуються принципами виконання зобов'язання. І у сучасних умовах до них відносять принципи належного та реального виконання зобов'язання, які, до речі, традиційно вважались такими. Співвідношення цих принципів є предметом тривалої наукової дискусії⁴. Ми погоджуємося з позицією М. Брагинського, який підкреслює, що хоча реальне і належне виконання тісно пов'язані між собою, але між цими поняттями складається інше співвідношення, ніж те, що є між цілим і його частиною. Ці явища знаходяться не в одній площині, оскільки в першому

¹ Див.: Гражданское право: Учебник. — Том II, полутом 1. — 2-е изд. / Под ред. Е. О. Суханова. — М., 2002. — С. 41; Цивільне право України. — С. 643.

² Див.: Советское гражданское право. Т. 1 / Под ред. О. А. Красавчикова. — М., 1985. — С. 471.

³ Див.: Гражданское право / Под ред. Е. А. Суханова. — С. 42.

⁴ Детальніше про це див.: Брагинский М. И., Витрянский В. В. Вказ. праця. — С. 417–419.

проявляється сутність виконання як певної дії боржника, що становить предмет зобов'язання, а в другому — якісна характеристика вчиненої дії¹.

Новий ЦК не містить норми, спеціально присвяченої виконанню договірної зобов'язання, але закріплює в ст. 526 загальні умови виконання будь-якого зобов'язання. Згідно з нею зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог Цивільного кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог, — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Підкреслимо ще раз, що ця норма є загальною для всіх цивільних зобов'язань, і тому виникає питання про те, в якому обсязі вона поширюється на виконання договірних зобов'язань.

Вирішуючи це питання, слід вказати на те, що новий ЦК не тільки закріплює у ст. 627 принцип свободи договору, відповідно до якого сторони є вільними у визначенні умов договору на свій розсуд, а й надає сторонам, з урахуванням правил, закріплених в його ст. 6 щодо співвідношення актів цивільного законодавства і договору, право відступати від положень цих актів (у тому числі і від імперативних положень, вміщених у Цивільному кодексі), крім випадків, коли в цих актах прямо вказано на неможливість такого відступу, або якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Отже, за новим ЦК в договорах можуть бути два види умов, а саме: ініціативні, які вільно визначаються сторонами на свій розсуд; обов'язкові, коло яких передбачено в актах цивільного законодавства, причому одна з таких обов'язкових умов, а саме умова про предмет договору, закріплена безпосередньо в ст. 638 ЦК проекту.

Відповідно до цього можуть існувати і два базові механізми² правового регулювання договірних відносин: внутрішнє регулювання (саморегулювання сторін) або зовнішнє регулювання (регулювання на підставі нормативних приписів).

Сутність першого полягає в тому, що сторони скористалися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежили коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може бути тоді,

¹ Див.: Брагинский М. И., Витрянский В. В. Вказ. праця. — С. 418.

² Вважаємо, що можуть бути і певні комбінації цих механізмів, але про цьому вони не виходитимуть за межі названих нами, і саме тому вони іменуються базовими.

коли акти цивільного законодавства щодо типу (виду) укладеного сторонами договору взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також і тоді, коли вони хоча і передбачають їх, але не містять прямого застереження про неможливість сторонам відступати від цих вимог.

Сутність другого полягає в тому, що сторони відмовилися від наданої їм можливості саморегулювання і погодилися на зовнішнє регулювання договірних відносин на підставі приписів, вміщених щодо цього типу (виду) договору, в актах цивільного законодавства.

З огляду на це слід зазначити, що загальні умови виконання зобов'язань, закріплені у ст. 526 нового ЦК, мають універсальний характер. Якщо сторони при укладенні договору скористалися механізмом саморегулювання, вони повинні виконувати договірне зобов'язання належним чином відповідно до умов договору. Якщо ж сторони при укладенні договору погодилися з дією механізму зовнішнього регулювання, вони мають виконувати договірне зобов'язання належним чином відповідно до вимог актів цивільного законодавства. В обох випадках у разі, коли у договорі відсутні певні умови (через невизначеність їх за своїм розсудом сторонами або через відсутність їх в актах цивільного законодавства), договірні зобов'язання мусять виконуватися відповідно до звичаїв ділового обороту або до вимог, що звичайно ставляться.

До умов, що характеризують належне виконання договірного зобов'язання, зазвичай відносять умови щодо суб'єкта, часу, місця та способу його виконання. Саме стосовно них новий ЦК містить відповідні переважно диспозитивні правила, які можуть використовуватися сторонами.

За загальним правилом суб'єктами виконання зобов'язання є його сторони, оскільки відповідно до ст. 527 нового ЦК боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор — прийняти виконання особисто, причому кожна з сторін має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником, а виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, який несе ризик наслідків непред'явлення такої вимоги. Винятки із загального правила передбачаються ст. 528 нового ЦК і стосуються можливості покладення обов'язку боржника на іншу особу, але у разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою, цей обов'язок повинен виконати сам боржник.

Виходячи з того, що строк (термін) може визначатися конкретною датою, проміжком часу або вказівкою на подію, яка неминуче настане, новий ЦК у ст. 530 пропонує таке вирішення питання про строк (термін) виконання зобов'язання: воно має бути виконане у зазначений строк чи термін. Якщо ж вони не встановлені або визначені моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати таке зобов'язання у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо на ньому не лежить обов'язок негайного виконання зобов'язання. Стаття 531 нового ЦК надає право боржникові на дострокове виконання свого обов'язку, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання, чи звичаїв ділового обороту.

Питання про місце виконання зобов'язання вирішується в ст. 532 нового ЦК залежно від того, чи було воно визначене чи ні. У першому випадку зобов'язання має виконуватися у певному місці. У другому випадку новий ЦК пропонує такі правила: зобов'язання про передачу нерухомого майна мають виконуватися за місцем його знаходження; зобов'язання про передачу товару (майна), що виникає на підставі договору перевезення, виконується за місцем здавання товару (майна) перевізникові; за зобов'язаннями про передання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, воно має виконуватися за місцем виготовлення або зберігання майна, за умови, що це місце було відоме кредиторів на момент виконання зобов'язання; грошові зобов'язання мають виконуватися за місцем проживання кредитора (місцем знаходження юридичної особи-кредитора); усі інші зобов'язання мають виконуватися за місцем проживання (місцезнаходженням) боржника.

Новий ЦК, виходячи із можливості зміни кредитором на час виконання грошового зобов'язання місця проживання (місцезнаходження) визначає особливості його виконання.

Якщо кредитор сповістив боржника про це, зобов'язання має виконуватися за новим місцем проживання (місцезнаходженням) кредитора з віднесенням на нього усіх витрат, пов'язаних зі зміною місця виконання зобов'язання.

Зобов'язання може бути виконане і в іншому місці, якщо це встановлено актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Певні вимоги сформульовані в новому ЦК і відносно способу виконання зобов'язання — порядку здійснення боржником дій, що становлять предмет виконання.

Якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання, чи звичаїв ділового обороту, кредитор згідно зі ст. 529 нового ЦК має право не приймати від боржника виконання його обов'язку частинами.

Особливий порядок встановлено у ст. 538 нового ЦК для зустрічного виконання зобов'язання, при якому сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Та з сторін у такому зобов'язанні, яка наперед знає про неможливість виконання нею свого обов'язку, повинна своєчасно повідомити про це другу сторону. Невиконання однією з сторін свого обов'язку є підставою для зупинення виконання зобов'язання другою стороною, відмови від його виконання частково або в повному обсязі. Право вибору однієї з зазначених дій належить другій стороні і за характером вона має бути адекватною змісту правопорушення, вчиненого першою стороною. Виконання зустрічного зобов'язання однієї з сторін, незважаючи на невиконання свого обов'язку другою стороною, незвільняє її від виконання свого обов'язку в натурі, оскільки друга сторона повинна виконати свій обов'язок.

У випадках, передбачених ст. 537 нового ЦК, боржнику надається право виконати свій обов'язок по передачі кредитором належних з нього грошей або цінних паперів шляхом внесення їх у депозит нотаріуса. Йдеться про випадки відсутності кредитора або особи, уповноваженої ним, у місці виконання зобов'язання, ухилення зазначених осіб від прийняття виконання або наявності іншого прострочення з їх боку, а також відсутності представника недієздатного кредитора. Нотаріус зобов'язаний повідомити кредитора про внесення боргу в депозит.

Принцип реального виконання зобов'язання знаходить свій прояв у необхідності здійснення боржником саме тих дій, які передбачені змістом договірною зобов'язання, і неможливості їх заміни грошовою компенсацією (відшкодуванням збитків).

В умовах директивної (планової) економіки цей принцип набував особливого значення через те, що кредитор у разі отримання відшкодування збитків не мав можливості придбати не-

обхідні йому речі, замовити виконання робіт чи надання послуг тощо. Саме тому відповідно до ст. 207 ЦК 1963 р. сплата неустойки (штрафу, пені) і відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням, не звільняли за загальним правилом боржника від виконання зобов'язання в натурі.

Оскільки в умовах ринкової економіки за наявності конкурентного середовища відшкодування збитків, завданих кредитором в повному обсязі через невиконання договірних зобов'язань в натурі, задовольняє його інтерес, нами було висловлено думку про те, що роль цього принципу поступово буде зменшуватися¹. Саме тому новий ЦК у ст. 622 обмежує сферу дій цього принципу так, що боржник звільняється від виконання зобов'язання в натурі, якщо це передбачено в договорі або в законі, зокрема, у разі відмови кредитора від прийняття виконання, яке внаслідок прострочення втратило для нього інтерес (ст. 612 ЦК), або передання відступного (ст. 600 ЦК), або відмови кредитора від договору (ст. 615 ЦК). Але і в сучасних умовах цей принцип зберігає певною мірою своє значення. Про це свідчать правила, закріплені в ст.ст. 620-621 ЦК. Так, у разі невиконання боржником обов'язку передати кредитором у власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника, а у разі невиконання боржником для кредитора певної роботи чи ненадання йому послуги — виконати цю роботу власними силами або доручити її виконання третій особі і вимагати від боржника відшкодування збитків.

Надійшла до редколегії 29.01.03

В. Луць, академік АПН України

Сучасна кодифікація договірних права в Україні: здобутки і проблеми

Проголосивши себе суверенною та незалежною державою, Україна взяла курс на кардинальне реформування суспільного

¹ Див.: Сібільов М. Структура та основний зміст загальних положень про зобов'язання у проекті нового Цивільного кодексу України // Українське право. — 1997. — № 1 (6). — С. 70.